

MARKSISMI RETSEPTSIOON JA DOGMAATILISE MARKSISMI KRIITIKA ÕESTI ALAL AASTATEL 1905–16

Margo Roasto

Eesti ajaloo historiograafias on 1905. aastat sageli kirjeldatud millegi olulise algusena, mille tõeline tähendus ilmnis alles aastaid hiljem.¹ Kui sõdadevahelises Eesti Vabariigis nähti 1905. aasta revolutsiooni ettevalmistava etapina, mis sillutas teed Eesti iseseisvusele 1918. aastal, siis nõukogude historiograafias olid 1905. aasta sündmused 1917. aasta veebruarirevolutsiooni ja oktoobripöörde peaprooviks.² Seadmata kahtluse alla üht või teist narratiivi, tuleb tõdeda, et sidudes 1905. ja 1917. (või 1918.) aasta teleoloogiliselt kokku ja tõstes esile nende revolutsiooniliste aastate murrangulisust, võivad varju jääda ajaloolised suundumused, mis esmapilgul tunduvad vähemtähtsad, kuid mille uurimine ometi meie teadmisi tollest perioodist oluliselt avardab.

Kirjatöödes, mis käsitlevad poliitiliste parteide kujunemist ja ühiskondliku mõtte arengut Eesti alal 20. sajandi alguses, väljendub kirjeldatud tendents seeläbi, et 1905. aastal ja 1917. aastal toimunud poliitilisi mõttevahetusi on rohkem esile tõstetud, seevastu revolutsioonidevahelisel ajal puhkenud debatte on analüüsitud vähem. Erakondade ajaloo uurimisel on selline käsitluslaad mõistetav, sest enamik Eesti poliitilisi parteisid sündiski just nendel revolutsioonilistel aastatel.³ Seevastu poliitiliste ideoloogiate leviku

¹ Kaido Jaanson, “Algus ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. Skits”, *Tuna* 1 (2005), 44–77 (44); Toivo U. Raun, “The All-Estonian Congress in Tartu, November 1905: A Reassessment”, *Journal of Baltic Studies*, 38 (4) (2007), 383–400 (396); Kersti Lust, “Viimased 20 aastat 1905. aasta revolutsiooni elus. Pilg eestikeelsele ajalookirjutusele 1995–2015”, *Vikerkaar* 7–8 (2015), 136–156 (140).

² Toomas Karjahärm, *1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal* (Tallinn: Argo, 2013), 6.

³ Mati Graf, *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934: koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940)* (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000), 11–63; Toomas Karjahärm, “The Political Organization of Estonian Society and the Political Parties in Estonia in the Years 1900–1914”, *The Baltic countries 1900–1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3–6, 1987*. 1, toim Aleksander Loit (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1990), 131–145.

ja ühiskondliku mõtte mitmekesistumise uurimisel võib 1905. aastale ja sellele vahetult järgnevatel aastatel keskendumine viia liiga üldistavate järeldusteni pikema perioodi kohta.⁴

Kahtlemata on 20. sajandi alguse ühiskondliku mõtte arengu uurimist Eestis mõjutanud nõukogude ajalookirjutus. Sotsialistliku liikumise arengu käsitlemisel rõhutasid nõukogude perioodi ajaloolased liigselt Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP), eriti selle enamliku tiiva tähtsust. Nõukoguliku käsituse kohaselt tõlgendasid üksnes enamlased marksismi õigesti ja paljastasid avalikus kirjasõnas “järjekindlalt oportunistide nurjatuid võtteid ning nende katseid lõhestada proletariaadi ridu ja suunata Eesti tööliikumine oma peremeestele vastuvõetavasse voolusängi”.⁵ Kuna enamlaste vaateid kritiseerinud vasakpoolsed mõtlejad olid niisiis oportunistid, ei olnud nende vaadete väärtustamine ja põhjalikum analüüsimine ideoloogiliselt sobilik. Ka sotsialistlike ideede levikut käsitleti eelkõige VSDTP kohalike organisatsioonide tekkimise kontekstis, mistõttu sotsialismi kõige ehtsama esindajana Eestis on tihti kujutatud sotsiaaldemokraatlikku voolu.⁶ Sellist sotsialismi mõiste kitsendavat määratlust kohtab Eesti historiograafias veel taasiseseisvumise järelgi. Üksnes siis, kui piiritleda sotsialistliku liikumise mõistet revolutsiooniliste poliitiliste vooludega, saab nõustuda väitega, et 1917. aastal asutamise järel Eesti Radikaalsotsialistliku Partei nime kandnud Eesti Tööerakond oli partei, mis “end mingil määral seostas sotsialismiga”.⁷ Pigem tuleb rõhutada, et kuigi Eesti Tööerakond pooldas ühiskonna evolutsioonilist arengut, tugines partei programm 1917. aastal selgelt sotsialistlikele ideedele.

Käesolev artikkel analüüsib Eesti vasakpoolsete mõtlejate ideoloogilisi vaidlusi marksismi tõlgendamise küsimuses aastatel 1905–16. Artikli allika-tekst on eesti sotsialistlike autorite ajakirjanduses ja artiklikogumikes avaldatud ideoloogilised tekstid. Artikkel ei kaardista kõigi eesti vasakpoolsete mõtlejate ideoloogilisi tõekspidamisi, vaid keskendub nendele vaadeldaval

⁴ Vt Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997), 241–251, kus üldistatakse, et sotsialistlik liikumine Eestis jagunes tsentralistlikuks (VSDTP) ja föderalistlikuks (ESDTÜ) vooluks. Kui 1905. aasta käsitlemisel on üldistus igati asjakohane, siis 1917. aastale vahetult eelnenu perioodi analüüsimisel enam mitte.

⁵ Karl Tammistu, “Sissejuhatus”, *Jaan Anvelt. Valitud teosed 1, 1905–1917*, koost Karl Tammistu (Tallinn: Eesti Raamat, 1982), 7–33 (19).

⁶ Ühe võimalusena käsitleti marksistliku ideoloogia levikut Eestis üksnes leninistlike ideede levikuna, vt Erich Kaup, *Leninlikul võitlusteel: leninlike ideede levik ning võitlus tööliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902–1917)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1967).

⁷ Olaf Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (Tallinn: Olaf Kuuli, 1999), 12.

perioodil puhkenud mõttevahetustele, mis käsitlesid marksistliku ideoloogia aluspõhimõtteid. Esiteks väidab artikkel, et perioodil 1905–16 kerkisid eesti sotsialistide hulgas esile marksistliku ideoloogia asjatundjad, kes võtsid arutluse alla ka marksismi teoreetilised üksikküsimused. Hans Pöogelmanni, Nikolai Köstneri ja August Rei vahel aset leidnud vaidluste üldise raamistiku kujundasid Euroopa sotsialistide ideoloogilised debatid. Vaidlustes esitatud süüdistustes aga ilmnisid eesti sotsialistide isiklikud erimeelsused ja ideoloogilised vastuolud. Teiseks selgitab artikkel, et aastatel 1905–16 seadsid mitmed eesti vasakpoolsed mõtlejad revisionistlikest ideedest mõjutatuna kahtluse alla marksistliku õpetuse paikapidavuse. Gustav Suits, Lui Olesk ja Eduard Laaman heitsid marksismile ette liigset ühekülgust ja dogmaatilisust. Neile vastandusid aga eesti sotsialistid August Rei ja Otto Sternbeck, kes jäid kindlaks marksistlikule õpetusele ja kaitsesid veendunult materialistlikku maailmavaadet.

Kõigi rõhutute ideoloogia

Kuigi sotsialistlikud ideed levisid Eesti alal juba 19. sajandi lõpus, olid 1905. aastaks marksistliku ideoloogiaga põhjalikumalt tuttavad vaid vähesed Eesti sotsialistid.⁸ Teadmisi uudse ideoloogia kohta ammutati võõrkeelsest, eelkõige saksa- või venekeelsest kirjandusest.⁹ Laiemale lugejaskonnale suunatud eestikeelset marksistlikku kirjandust oli äärmiselt vähe.¹⁰ Põrandaalused sotsialistlikud organisatsioonid levitasid eestikeelseid poliitilise sisuga lendlehti, mida trükiti salaja.¹¹ Pikemaid ideoloogilisi selgitusi need lendlehed aga rahvale ei pakkunud. Revolutsioonilisel 1905. aastal ja sellele järgnevatel aastatel ilmus siiski ka mitmete oluliste marksistlike autorite

⁸ Karjahärm, Sirk, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed*, 240–241, 250.

⁹ Enamasti oli see nn keelatud kirjandus, mida toodi välismaalt Venemaale, paljundati hektograafia ja levitati käest kätte, vt M. Jürisson [Mihkel Martna], *Punased aastad Eestis 1905–1906: Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused* (Peterburi: Tulevik, 1907), 116–117; August Rei, *Mälestusi tormiselt teelt* (Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia, 2010), 36–37; “August Rei mälestused”, *1905. a Eestis: mälestused*, koost Toomas Karjahärm (Tallinn: Argo, 2016), 30–34 (30); “Eliise Kevend-Luige mälestused”, *1905. a Eestis: mälestused*, koost Toomas Karjahärm (Tallinn: Argo, 2016), 77–80 (77).

¹⁰ Kuni 1905. aastani kehtis Vene keisririigis eeltsensuur, mistõttu riigivastase sotsialistliku sisuga trükiseid ei saanud avaldada. Kirjastamise olude kohta Venemaal enne 1905. aastat vt ka Karl Ast-Rumor, *Aegade sadestus I–III: olusid, iseloomustusi, hinnanguid* (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010), 261–262.

¹¹ Lendlehtede levitamise ja salajaste trükikodade loomise kohta vt “Aleksander Oinase mälestused”, *1905. a Eestis: mälestused*, koost Toomas Karjahärm (Tallinn: Argo, 2016), 70–73 (91); Rei, *Mälestusi tormiselt teelt*, 100–106.

teoste eestikeelseid tõlkeid. Eelkõige avaldati Karl Kautsky, August Bebeli ja teiste Saksa sotsiaaldemokraatide kirjutisi.¹² Peagi asuti tõlkima ka Marxi enda töid. Karl Marxi “Palgatöö ja kapital” ilmus eesti keeles 1906. aastal ja “Kapital. Esimene köide” Otto Sternbecki tõlkes ja Juhan Lilienbachi kirjastamisel aastatel 1910–14.¹³ Tõlkimiseks valitud teosed osutavad, mil-
liste marksistlike autorite tekstede peeti vajalikuks eesti lugejale vahendada. Lisaks tõlketeostele avaldati aga üha enam ka eesti sotsialistide algupäraseid tekste, mis käsitlesid marksistliku ideoloogia põhitõdesid.

Vaadeldaval perioodil marksistlikku õpetust selgitavates eesti keeles avaldatud teostes esitleti marksismi enamasti kui ühiskonnateadust, mis on avastanud ühiskondliku arengu seaduspärasuse, mille kohaselt haarab tööliklass riigis võimu.

“Seltskonnas valitsevad sisemised jõud sunnivad praeguse aja ühiselulist korda sinna poole liikuma, kus sotsialistline kord maksma hakkab. Seda korda ei saa luua, ka ei olegi ta inimeste tahtmistest ehk mõistusest ära rippuv, sest need jõud, mis ühiselulist edenemist määravad, käivad niisamasuguste vääramata seaduste järele, nagu looduses valitsevad jõudki.”¹⁴

¹² Karl Kautsky, *Majanduslik edenemine ja seltskonna-kord* (Tartu: Töö, 1906); Karl Kautsky, *Suur Prantsuse revolutsioon: Klassi-tulude vastolud a. 1789* (Tartu: Töö, 1906); Karl Kautsky, *Sotsiaaldemokratia põhjused* (Peterburi: Edu, 1907); Karl Kautsky, *Sotsialne Revolutsioon* (Peterburi: Edu, 1907); Karl Kautsky, *Vene revolutsiooni edasiviivad jõud ja tuleviku tee* (Peterburi: A. J. Ratas, 1907); Karl Kautsky, *Loomusund ja ühiselu loomade ja inimeste juures* (Tartu: Hermann, 1908); Karl Kautsky, *Riigikorra edenemine Lääne-Euroopas* (Tallinn: Teadus, 1908); August Bebel, *Naisterahva seisukord praegu ja tulevikus* (Tartu: Georg Zirki kirjastus, 1905); August Bebel, *Ristiusk ja sotsialism: Kirjavahetus preester Hohofi ja sotsiaaldemokraadi August Bebeli vahel* (Helsinki: Työväen Kirjapaino, 1906); August Bebel, *Riigipäevakõne 26. veebruaril 1907* (Tallinn: A. Laurmann, 1907); August Bebel, *Seltskonna sotsialiseerimine* (Peterburi: Edu, 1907); Ferdinand Lassalle, *Mis on konstitutsioon?* (Peterburi: Edasi, 1906); Clara Zetkin, *Naisterahvas ja tema majandusline seisukord* (Tallinn: M. Schiffer, 1907); Jakob Stern, *Tuleviku riik: Sotsialismusest, tema olu teokstegemise võimalusest ja otstarbekohasusest* (Tartu: Vaba Sõna, 1908).

¹³ Karl Marx, *Palgatöö ja kapital* (Peterburi: Edasi, 1906); Karl Marx, *Kapital. Esimene köide* (Tallinn: J. Lilienbach, 1910–1914). “Kapitali” eestikeelse tõlke ilmumise järel avaldatud arvustuste kohta vt Pille Tekku, *Filosoofiliste teoste tõlked eesti keelde ja nende retseptatsioon 1944. aastani: magistritöö* (Tartu: Tartu Ülikool, 2018), 35–37. Võib lisada, et Mihkel Martna avaldas “Kapitali” eestikeelse tõlke tutvustuse Saksamaal, vt Mihkel Martna, “Karl Marx’ “Kapital” in estnischer Übersetzung”, *Die Neue Zeit*, 29 (1) (1910–1911), H. 19, 674–676.

¹⁴ W.-L., “Marxistiline sotsialism”, *Rahvaraamat* (Tartu: G. Zirk, 1907), 35–48 (35). Arvatavasti on teksti autoriks Peeter Voldemar Epler, vt “Peeter Voldemar Epleri mälestused”, *1905. a Eestis: mälestused*, koost Toomas Karjahärm (Tallinn: Argo, 2016), 90–91 (91).

Sellises käsituses oli sotsialistliku korra saabumine paratamatu ja isikute tahtest sõltumatu ühiskondlik protsess. See ei tähendanud, et inimesed oleksid saanud tegevusetult sotsialistliku korra saabumist oodata. Ühiskonna majanduslik areng pidi sundima majanduslikult kurnatud inimesed nende kurnajate vastu võitlusse.¹⁵ Selle võitluse eestvedajateks pidid saama töölised, mistõttu marksism oli eelkõige just tööliste huve kaitsev ideoloogia. Kuna marksismi võrreldi loodusteaduslike teooriatega, siis on mõistetav, miks Marxi ühiskondliku arengu teooriat ja Darwini evolutsiooniteooriat tutvustati lugejale mõnikord ka ühes ja samas tekstis.¹⁶

Küsimusele, kes konkreetselt kuuluvad majanduslikult kurnatud inimeste ja kes kurnajate hulka, leidus vaadeldava perioodi tekstides erinevaid vastuseid. Ühest küljest väideti, et revolutsioonilise kihi moodustab proletariaat, kelle hulka ei kuulu suurem osa väikekodanlusest, talupoegadest ja haritlastest.¹⁷ Seeläbi rõhutati marksismi tähtsust just tööliklassi elujärje parandamisel. Teisalt leidus ka teoseid, kus tutvustati marksistlikku ideoloogiat kui õpetust, mis püüdis kaitsta kõikide rõhutute õigusi ja teenida vaesema elanikkonna huve nii maal kui ka linnas.

Just seesuguse selgituse pakkus Saksa sotsiaaldemokraat Wilhelm Liebknecht oma teoses “Kärbsed ja ämblikud ehk töölised ja kapitalistid”, mis tõlgiti eesti keelde 1905. aastal.¹⁸ Karikatuurses tekstis kirjeldas Liebknecht mõisnikke, kõrgemaid vaimulikke, vabrikuomanikke ja aktsionäre ämblikena, kes söödikutena teiste kulul elavad. Seevastu töölised, põllumehed ja vaesed olid kärbsed, keda kapitalistid kurnavad. Kui kärbsed suudaksid koos ämblike vastu ühineda, “siis katkestaks teie ühe tiivaliigutusega kõik niidid, hävitaks piinavad võrgud, milledes teie häda ja nälja sunnil heitlete ja hukka saate! Teie lõpetaks häda ja orjuse, kui teie aga seda üksnes tahaks.”¹⁹ Liebknecht leidis seega, et mitte üksnes töölised, vaid lihtrahvas tervikuna peab oma huvide kaitseks üheskoos tegutsema hakkama. Seejuures ei jutlustanud Liebknecht paratamatult saabuvast revolutsioonist, vaid rõhutas, et määravaks võib saada isikute tahe enda huvide kaitseks ühiselt välja astuda. Sarnaseid marksismi tõlgendusi võis leida ka teistes tolle perioodi eestikeelsetes tekstides, sealhulgas eestikeelses ajakirjanduses.

¹⁵ Kautsky, *Majanduslik edenemine ja seltskonna-kord*, 89.

¹⁶ Ludwig Büchner, *Võitlus elu eest ja meie aja seltskond ehk Darwini õpetus ja sotsialism* (Tallinn: Teadus, 1908); Anton Pannekoek, *Marxism* ja darwinism (Viljandi: Viljandi Teataja, 1910).

¹⁷ Kautsky, *Sotsialne Revolutsion*, 74.

¹⁸ Wilhelm Liebknecht, *Kärbsed ja ämblikud ehk Töölised ja kapitalistid* (Tartu: G. Zirk, 1905).

¹⁹ *Ibid.*, 8.

Laiemate rahvahulkade poliitilise teadlikkuse tõstmisel oli eestikeelsel ajakirjandusel vaadeldaval perioodil oluline roll. 1905. aasta 17. oktoobri manifestile järgnenud perioodi on koguni nimetatud poliitilise ajakirjanduse õitseajaks.²⁰ Aastatel 1903–5 ilmus Tartus vasakpoolne ajaleht Uudised, millest sai 1905. aasta sügisel loodud Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Ühisuse (ESDTÜ) häälekandja.²¹ Kuigi Uudised kirjutas 1905. aastal peamiselt päevapoliitilistel teemadel, toetus ajaleht selgelt marksistlikule õpetusele ja avaldas mõnikord pikemaid ideoloogilisi selgitusi või välisautorite tõlkeid.²² Ajalehe lisaväljaandes “Uudiste veste osa” ilmusid 1905. aasta detsembris katkendid Karl Marxi ja Friedrich Engelsi teosest “Kommunistliku partei manifest”.²³ Kuna ajaleht peagi suleti, jäi selle marksistliku alusteksti avaldamine pooleli.

Ajalehe Uudised ideoloogilist suunda mõjutasid selle väljaandja Peeter Speegi poliitilised vaated. Speek pidas end sotsiaaldemokraadiks, kuid ei lähtunud siiski puhtakujulisest marksismist.²⁴ Rahvusliku meelsuse tõttu ei olnud ta kunagi marksistliku internatsionalismi pooldaja.²⁵ Speegi ja ESDTÜ eesmärk oli organiseerida nii linna- kui ka maatöölisi (mõisatöölised, talusulased) partei rahvuslike nõudmiste toetuseks.²⁶ Sellest eesmärgist lähtudes kinnitas Uudised, et sotsiaaldemokraatlik ideoloogia on kooskõlas eestlaste rahvuslike eesmärkidega. Ajaleht võitles igasuguse rõhumise, sealhulgas rahvusliku rõhumise vastu.²⁷

²⁰ Ea Jansen, “Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail”, *Ea Jansen. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 103–124 (123). Siiski pidi ajakirjandus ka sel perioodil võitlema trükivabaduse eest, vt Epp Lauk, “Eesti ajakirjanduse arengujooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni”, *Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloo 1900–1940*, koost Epp Lauk (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000), 9–42 (23–26).

²¹ Uudised sai juba enne 1905. aastat eeltsensuuri tingimustes ilmuda, sest hoidus radikaalsete ideede avaldamisest ega kutsunud üles riigivastasele tegevusele, vt ka Krista Aru, “Eesti ajakirjandus aastatel 1766–1940”, *Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. I. A–N*, toim Endel Annus, Tiina Loogväli (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002), 20–51 (36).

²² Ajalehe Uudised kirjastuse väljaannete kohta vt Jürisson [Martna], *Punased aastad Eestis 1905–1906*, 154.

²³ Karl Marx, Friedrich Engels, “Kodanlased, proletarlased, kommunistlased” (1–2), tõlk A. Aan, *Uudiste veste osa*, 20.12.1905, 23.12.1905, 30.12.1905.

²⁴ “Nikolai Köstneri mälestused”, 1905. a *Eestis: mälestused*, koost Toomas Karjahärm (Tallinn: Argo, 2016), 55–62 (56).

²⁵ RA, ERA.4397.1.5: P. Speeki käsikiri “Mu kõige tähtsam raamat”, 10–11.

²⁶ Peeter Speek, “Rahvusliku sotsiaaldemokraatia tekkimine Eestis”, 1905. a *Eestis: mälestused*, koost Toomas Karjahärm (Tallinn: Argo, 2016), 11–15 (13).

²⁷ “Pöllumõistete kongressi eelplaani vastukaja Eesti ajakirjanduses” (2), *Uudised*, 11.10.1905.

1905. aasta novembris avaldatud tellimiskuulutuses lubas ajaleht Uudised kaitsta töölisi tööandjate vastu, talurentnikke ja taluomanikke mõisnike vastu, väikeettevõtjaid, nagu käsitöökoja omanikud ja väikepoepidajad, suurkapalistide vastu, rahvast rahvusliku rõhumise vastu, naisi meeste eesõiguste vastu ja lapsi täiskasvanute vägivalga vastu. Uudised püüdis sellise lipukirjaga olla revolutsioonilise proletariaadi häälekandja.²⁸ Seega määratles Uudised end üsna laialt kõikide rõhutute eestkõnelejana. Sarnaselt Liebknechtile luges Uudised rõhutute hulka mitte üksnes tööstustöölised, vaid ka talurahva, väikeettevõtjad ning isegi naised ja lapsed.

Selliste väidete tõttu kritiseeris ajalehte Uudised rahvusliberaalne ajaleht Postimees, mis oli Eesti Rahvameelse Eduerakonna (ERE) häälekandja. Postimees ei mõistnud, kuidas saab seni klassivõitlusest kirjutanud sotsiaaldemokraatlik ajaleht Uudised nüüd väita, et esindab lisaks töölistele ka väikekoodanlasi, nagu käsitöökoja omanikud või väikepoepidajad. Samuti leidis Postimees, et sotsiaaldemokraatiat võivad Eestis toetama hakata küll linnades elavad töölised, kuid mitte maal elavad põllutöölised, kelle huve sotsiaaldemokraadid ei esinda.²⁹ Ajalehe Postimees arvates püüdis tööliklassi ajaleht Uudised seega lugejaid vastuolulise kuulutusega Eesti sotsiaaldemokraatia eesmärkide suhtes eksitada. Uudised aga kinnitas, et avaldatud kuulutus oli sotsiaaldemokraatide eesmärkidega kooskõlas, sest töölised võitlesidki kõigi rõhutud inimeste eest.³⁰ Kuigi ajalehtede Postimees ja Uudised veergudel esitatud väited võisid näida ideoloogilise tähenärimisena, oli vaidlusel ühiskondlik tähtsus. Kui tööliklassi ideoloogiast oleks lisaks linnatöölisele asunud järgima ka kõik maatöölised ja talupidajad, oleks ESDTÜ toetus maapiirkondades oluliselt kasvanud.

Eesti vasakpoolne ajakirjandus kirjeldas vaadeldaval perioodil sageli eestlaste varanduslikku kihistumist. Klassivahede tekkimist eesti talurahva hulgas käsitles korduvalt ajaleht Hommik.³¹ Vasakpoolset meelestatud Johan Jansi toimetamisel aastatel 1906–7 ilmunud Hommik avaldas eesti sotsialistide tekste II Riigiduumal valimiste eel ja järel.³² Ajalehe Hommik väitel jagunes talupojaseisus Eestis üha enam vastandlikeks klassideks. Ühelt poolt moodustas jõukate talupoegade kiht ajalehe kinnitusele külakodanluse, teiselt poolt langesid vaesemad talupojad ajapikku

²⁸ "Sotsial-demokratiline ajaleht "Uudised"", *Uudised*, 04.11.1905.

²⁹ "Muidugi sotsiaaldemokraatia?!", *Postimees*, 10.11.1905.

³⁰ "Häda kõigiti", *Uudised*, 15.11.1905.

³¹ H. P. [Hans Pöggelmann], "Väikepõllumehed", *Hommik* 28.11.1906, 08.12.1906, 12.12.1906, 15.12.1906, 19.12.1906, 09.01.1907.

³² Ajalehe Hommik väljaandmise kohta vt Johan Jans, *Mälestusi ja vaatlusi* (Tartu: Ilmamaa, 2008), 168–176.

külaproletaarlaste hulka. Enamik eesti talupoegadest olid ajalehe sõnul siiski proletaarlastele lähedased väikekodanlased, kes pidid endale palgatööga lisa teenima.³³ Seega kuulus enamik eesti talupoegi ajalehe Hommik järgi ühiskonnaklassi, mis asetses kapitalistide ja proletariaadi vahel. Sotsiaaldemokraatia ülesandeid selliste klasside suhtes käsitles Karl Kautsky artikkel “Klassitulud, – iseäralised tulud ja ühised tulud”, mille tõlge avaldati Hommiku lisaväljaandes 1907. aasta veebruaris.³⁴ Selles selgitas Kautsky, et väikekodanlased ja talupojad kuuluvad suurkapitalistide ja proletaarlaste vahel asetsevatesse vaheklassidesse. Niikaua kui need vaheklassid palgatöölisi kurnasid, ei tohtinud sotsiaaldemokraadid Kautsky arvates neid abistada. Seevastu olukorras, kus need vaheklassid asusid ise rõhumise vastu võitlema, pidid sotsiaaldemokraadid neid selles võitluses toetama.³⁵

Ajalehe Hommik eesmärk oli lugejat veenda, et nii Eesti linnades kui ka maapiirkondades on süvenemas klassivõitlus. Seeläbi vastandus Hommik selgelt liberaalsetele ajalehtedele nagu Postimees, mis seadis esiplaanile kõigi eestlaste ühised rahvuslikud eesmärgid. Erinevalt ajalehest Uudised ei kuulutanud Hommik end kõikide rõhutute eestkõnelejaks, kuid lubas kaitsta kõikide töötavate rahvakihtide huve, nii linnas kui ka maal. Hommik eristas kodanluse ja töölisklassi kõrval veel teisigi sotsiaalseid klasse, mis kujunesid eesti talurahva kihistumisel. Saksa sotsiaaldemokraadi Karl Kautsky mõtteid vahendades kinnitas Hommik siiski lugejale, et sotsiaaldemokraadid asuvad ka teiste rõhutatud klasside kaitseks võitlusse, kui see on töölisklassi huvides.

Marksistlik ajalookäsitlus

Lisaks ESDTÜ-le, mille tegevus 1905. aasta lõpus hääbus, tegutsesid Eesti alal ka VSDTP kohalikud organisatsioonid. Üks mõjukamaid marksistlikke eesti autoreid vaadeldaval perioodil oli Hans Pöögelmann, kes astus 1905. aastal VSDTP liikmeks. Hans Pöögelmann oli ajakirjanikuna alustanud tööd Tartus ajalehe Postimees juures. 1901. aastal asus ta tööle ajalehe Teataja toimetuses Tallinnas. Sotsiaaldemokraatliku maailmavaate omandas Pöögelmann aastatel 1903–1905 Saksamaal, kus õppis Leipzigi

³³ K. Raud, “Klassivahed Eestis”, *Hommik*, 05.01.1907. Pseudonüümi K. Raud kasutas vaadeldaval perioodil August Rei, vt Jüri Ant, *August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat* (Tartu: Rahvusarhiiv, 2012), 39.

³⁴ Kautsky artikkel pealkirjaga “Klasseninteresse – Sonderinteresse – Gemeininteresse” ilmus algselt 1903. a Saksa sotsiaaldemokraatlikus ajakirjas Die Neue Zeit.

³⁵ Karl Kautsky, “Klassitulud, – iseäralised tulud ja ühised tulud” (3), *Hommiku lisa*, 23.02.1907.

kaubanduskoolis.³⁶ Jätkates kaastööde saatmist ajalehele Teataja ja hiljem ajalehele Hommik, asus Pöögelmann üha enam kirjutama majandusteaduslikel teemadel. 1905. aastal ilmusid Teataja veerugudel Pöögelmanni “Majandusteaduslikud kirjad”, mis hiljem avaldati trükisena “Majandusteaduslikud kirjad põllumeestele”.³⁷ ERE juhi Jaan Tõnissoni kriitikale sotsiaaldemokraatia suunas vastas Pöögelmann 1907. aastal kogumikus “Elu ja võitlus I” artikliga “Mis Jaan Tõnisson sotsiaaldemokraatidest arvab?”.³⁸ Aastatel 1907–8 ilmus kahes osas Pöögelmanni mahukam käsitus “Majandusteaduse õpetus”.³⁹

Artikli “Mis Jaan Tõnisson sotsiaaldemokraatiast arvab?” alguses esitas Pöögelmann lühikokkuvõtte Marxi ja Engelsi teadusliku sotsialismi õpetusest. Pöögelmann rõhutas, et ühiskondlik kord muutub tootlike jõudude arengu tulemusena:

“Ühiskonnakord kujuneb ja muutub selle järgi, kuidas tarbeasjade valmistamine muutub. Valmistamine ehk valmistamiseviis muutub aga sedamööda, kuidas valmistavad jõud (tehnik, ühiskonna varaline ja vaimline jõud) muutuvad. Kui need jõud ühes teatud ühiskonnakorras

Joonis 1. Hans Pöögelmann. Autor Alexander Livenstroem. RA, EAA.2111.1.10496.1

³⁶ N. Janson, J. Lehmann, “Hans Pöögelmann. Tema 25 aastase kirjandusliku tegevuse juubeli mälestuseks”, *Uus Ilm*, 05.05.1916.

³⁷ Hans Pöögelmann, *Majandusteaduslikud kirjad põllumeestele* (Tallinn: M. Martna, 1905).

³⁸ Hans Pöögelmann, “Mis Jaan Tõnisson sotsiaaldemokraatidest arvab?”, *Hans Pöögelmann. Valitud teosed I: 1895–1917*, koost Ellen Plotnik (Tallinn: Eesti Raamat, 1974), 306–344. Artikkel ilmus algselt kogumikus *Elu ja võitlus I* (Peterburi: Edu, 1907), 21–72. Tõnissoni ja Pöögelmanni vaidluse kohta vt ka Margo Roasto, “Jaan Tõnissoni ja Hans Pöögelmanni vaidlus sotsiaaldemokraatia eesmärkide üle aastatel 1905–1907”, *Vikerkaar* 7–8 (2015), 122–135.

³⁹ Hans Pöögelmann, *Majandusteaduse õpetus* (Peterburi: Edu, 1907–1908).

juba nii kaugele on muutunud, et see kord nendele kitsaks on jäänud, siis purustavad nad selle korra ära ja loovad uue, endile sündsaks korra.⁴⁰

Pöögelmann jätkas, et eraomandil põhineva kapitalistliku korraga kaasneb olukord, kus üha rohkem vara koondub üksikute omanikkude kätte, seevastu laiemad rahvahulgad jäävad üha varatumaks ja peavad kapitalistile oma tööjõudu müüma. See olukord viis Pöögelmanni sõnul paratamatult selleni, et ühiskond end kapitalistlikust korrast, mis tootlikele jõududele liiga kitsaks jäänud, vabastab ja tootmisvahendid ühiskondlikuks omandiks muudab ehk sotsialiseerib.⁴¹ Seega esitles Pöögelmann marksismi eelkõige kui õpetust, mis on avastanud ühiskondliku arengu paratamatu seaduspärasuse.

Kui enamik pärast 1905. aastat avaldatud Pöögelmanni kirjatöid toetusid marksistlikule ideoloogiale ja kaitsesid veendunud VSDTP seisukohti, siis teoses “Majandusteaduse õpetus” Pöögelmann oma isiklikke vaateid selgelt esile ei toonud. Pöögelmann selgitas teose eessõnas, et annab lugejale ülevaate talle kättesaadavatest Saksa majandusteadlaste töödest.⁴² “Majandusteaduse õpetus” tutvustas lugejatele majandusteaduslikke põhimõisteid ja proovis nende sisu lihtsate näidetega selgitada. Teos ei olnud teaduslik uurimistöö, vaid kokkuvõtte majandusteaduse tolleaegsest hetkeseisust. Paljude teiste autorite kõrval käsitles Pöögelmann selles ka Marxi majandusteaduslikke vaateid.

Kuigi ajalehe Uudised ja Pöögelmanni tõlgendused marksistlikust ideoloogiast ei ühtinud, asus 1908. aastal kogumikus “Ääsi tules I” mõlemad kritiseerima noor Nikolai Kõstner.⁴³ Hiljem majandusteadlasena marksismist eemaldunud Kõstner õppis sel ajal Moskva Kaubandusinstituudis. Juba aastatel 1901–07 Tartu Reaalkoolis õppides oli ta tundnud huvi marksistliku õpetuse vastu ja osalenud sotsiaaldemokraatlikus liikumises.⁴⁴ Kõstneri arvates oli marksism rahvusvaheline õpetus, kuid Eestis oli tema sõnul marksismi tõlgendamisel tekkinud kodukasvanud Eesti sotsialism. Selle näiteks tõi ta ajalehes Uudised ilmunud tekstid ja Pöögelmanni

⁴⁰ Pöögelmann, “Mis Jaan Tõnisson sotsiaaldemokraatidest arvab”, 308.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Pöögelmann, *Majandusteaduse õpetus*, V.

⁴³ Nikolai Kõstner, “Lehekülg Eesti seltskondliku mõtte kujunemise loost”, *Nikolai Kõstner. Jumalaga, majanduskriis* (Tartu: Ilmamaa, 2014), 13–48. Artikkel ilmus algselt kogumikus *Ääsi tules I: Kirjatööde kogu* (Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1908), 96–126.

⁴⁴ “Nikolai Kõstneri mälestused”, 55.

kirjutised.⁴⁵ Ajalehele Uudised heitis Köstner ette selle lootust, et eesti rahvas suudab ühiskondlikku arengut mõjutada. Uudised oli tõesti avaldanud mõtteid, mille kohaselt eesti rahvas peab ise oma kultuuriliseks arenguks sobiva suuna leidma.⁴⁶ Köstner selgitas, et ajalehes vaadati rahva “nagu oma iseseisva teadvusega ehitud isiku peale, kes ise oma hea tahtmise järgi oma rada seab, kusjuures tema saatus sellest valikust ära ripub.”⁴⁷ Köstner leidis, et selline mõtteviis oli omane nn utopistlikule sotsialismile, seevastu marksismi järgi oli ajaloo kulg paratamatu ja isiku või hulga teadvus seda Köstneri sõnul ei mõjutanud.⁴⁸ Teiseks osutas Köstner sarnaselt ajalehele Postimees, et Uudised püüdis olla kogu vaesema rahva, sealhulgas väike-maaomanike ja väikepoepidajate häälekandja. Sellist hoiakut ei saanud Köstneri arvates pidada marksistlikuks, sest marksist esindab üksnes töölisklassi huve ja marksisti eesmärgiks on proletariaadi diktatuur.⁴⁹

Pöögelmanni tööd lähtusid Köstneri hinnangul selgelt marksistlikust ideoloogiast, kuid Köstneri väitel ei saanud Pöögelmann õigesti aru marksistlikust ajaloofilosoofiast. Pöögelmanni ajaloofilosoofiline käsitlus oli Köstneri hinnangul ekslik, sest ühiskondlikku arengut määravate tootlike jõudude hulka arvas Pöögelmann ka ühiskonna vaimujõu. Köstner naeruvääristas ka Pöögelmanni väidet, et eraomand tekkis häda ja vägivalla tagajärjel. Köstner täpsustas, et looduslikud tingimused ja geograafilised olud määravad ära tootlikud jõud, millest omakorda sõltub kogu ühiskonna vaimne areng. Needsamad tootlikud jõud määrasid kindlaks tootmissuhted, mis tegid eraomandi tekke paratamatuks.⁵⁰ Samuti eksis Pöögelmann oma teoses “Majandusteaduse õpetus” Köstneri hinnangul majandusteaduslike põhimõistete – tootlikud jõud, klass, töö, väärtus, lisaväärtus, kapital ja hind – selgitamisel. Kokkuvõtteks kirjutas Köstner, et Pöögelmanni töödest ei leia “[m]itte ühte õieti formuleeritud mõistet, mitte ühte õpetust, mis autorile enesele selge oleks, millele ta ise sealsamas vastu ei räägiks”.⁵¹

⁴⁵ Köstner, “Lehekülj Eesti seltskondliku”, 16–18, 22. Köstner toob kodukasvanud Eesti sotsialismi näiteks ka veel M. Jürissoni [Mihkel Martna] “Punased aastad Eestis 1905–1906”, kuid ei peatu sellel tööel pikemalt.

⁴⁶ “Teelahkmel”, *Uudised*, 30.11.1904.

⁴⁷ Köstner, “Lehekülj Eesti seltskondliku”, 20.

⁴⁸ *Ibid.*, 19–21.

⁴⁹ *Ibid.*, 21–22.

⁵⁰ *Ibid.*, 23–27.

⁵¹ *Ibid.*, 46.

Nõukogude historiograafiast pärineb väide, et kogumik “Ääsi tules I” oli eesti vähemlaste rünnak enamlaste vastu.⁵² See väide ei suuda siiski ammendavalt selgitada vaidluse tegelikku sisu. Kõstneri artiklis sisalduva kriitika esitlemine eesti sotsiaaldemokraatide omavaheliste vastuolude väljendusena on liialt ühekülgne. Kõstner ei esitle end artiklis vähemlasena ja viitab oma kriitika toetuseks hoopis Vene enamlaste Vladimir Bazarovi ja Aleksandr Bogdanovi mõtetele. Bogdanovi teose “Lühikene majandusteaduse õpetus” oli Kõstner aasta varem eesti keelde tõlkinud.⁵³ Samuti on selgelt erapoolik August Rei hilisem väide, et Pöögelmanni kirjatöös paljastus, “kui madal oli ta intellektuaalne tase”.⁵⁴ Pöögelmann on ka ise tagantjärele meenutanud, et alustades “Majandusteaduse õpetuse” kirjutamist oli ta veel liialt nn kodanlike majandusteaduse professorite mõju all, mistõttu teos ei saanud piisavalt marksistlik.⁵⁵

Kõstneri kriitika Pöögelmanni materialistliku ajalookäsituse suunas peegeldab 19. sajandi lõpus Euroopa marksistlike autorite hulgas hoogustunud vaidlusi marksistliku ajaloo filosoofia üle. Üks märkimisväärsemaid neist debattidest leidis aset 1896. aastal Saksa sotsiaaldemokraatliku ajakirja *Die Neue Zeit* veergudel Inglise sotsialisti Ernest Belfort Baxi ja Saksa sotsiaaldemokraatide tunnustatud ideoloogi Karl Kautsky vahel. Bax seadis selles kahtluse alla nn äärmusliku materialismi, mille järgi kõik ühiskondliku elu ilmingud, sealhulgas eetika, religioon ja kunst, on määratletud ühiskonna majandusliku arengu poolt. Bax väitis, et majanduslike tingimuste kõrval mõjutavad ühiskonna arengut ka inimeste psühholoogilised hoiakud. Vastusena Baxi väidetele selgitas Kautsky, et psühholoogilised faktorid, sealhulgas religioon ja filosoofilised ideed, võivad tõesti mõjutada ajaloosündmusi, kuid laiemas plaanis määrab ajaloo suuna siiski kindlaks ühiskonna majanduslik areng.⁵⁶ Baxi ja Kautsky vaidlusega suhestus Itaalia sotsialisti Antonio Labriola 1896. aastal ilmunud teos “Esseed materialistlikust ajalookäsitusest”. Selles väitis Labriola, et kuigi poliitilised otsused ja ideed võivad suunata ajalugu, kasvavad ka need välja tootlikest jõududest. Labriola arusaama kohaselt ei tähendanud see siiski, et kogu ajalooline areng oleks determineeritud. Labriola selgitas, et kuigi

⁵² Ellen Plotnik, “Sissejuhatus”, *Hans Pöögelmann. Valitud teosed I: 1895–1917*, koost Ellen Plotnik (Tallinn: Eesti Raamat, 1974), 5–21 (13).

⁵³ Aleksandr Bogdanov, *Lühikene majandusteaduse õpetus* (Tartu: Noor-Eesti, 1907).

⁵⁴ Rei, *Mälestusi tormiselt teelt*, 90.

⁵⁵ Janson, Lehmann, “Hans Pöögelmann. Tema 25 aastase kirjandusliku tegevuse juubeli mälestuseks”.

⁵⁶ H. Kendall Rogers, *Before the Revisionist Controversy: Kautsky, Bernstein, and the Meaning of Marxism, 1895–1898* (London; New York: Routledge, 2015), 238–258.

tootlikud jõud kujundavad ühiskondlike vastuolude üldise struktuuri, ei määratle need konkreetse ajaloosündmuse või iga üksiku ühiskondliku konflikti lõpptulemust.⁵⁷

Nende eri rahvusest Euroopa sotsialistide tekstid moodustavad Pöögelmanni ja Köstneri vaidluse mõtteloolise konteksti. Seejuures on Pöögelmanni ja Köstneri vaidluse ideelise tausta mõistmiseks oluline võrrelda Pöögelmanni ja Köstneri ideoloogilist kujunemist. Pöögelmann tutvus marksistliku ideoloogiaga põhjalikumalt Leipzigis, kus luges Saksa sotsiaaldemokraatide töid. Eriti lähedaseks said talle ajalehes Leipziger Volkszeitung ilmunud Saksa sotsiaaldemokraatliku partei vasakpoolsesse tiiba kuuluvate autorite artiklid.⁵⁸ Tõenäoliselt luges Pöögelmann Leipzigis ka ajakirja Die Neue Zeit. Kindlasti mõjutasid teda Karl Kautsky tööd, mis käsitlesid marksistlikku ajaloo filosoofiat.

Köstner seevastu õppis Moskvast ja tugines marksistliku ajaloo filosoofia käsitlemisel lisaks Marxi ja Engelsi tekstidele ka tuntud Vene marksisti Georgi Plehhanovi töödele. Ajalooliste isikute rolli materialistlikust vaatepunktist analüüsidis oli Plehhanov leidnud, et kuigi isikute tegevus annab ajaloosündmustele individuaalse ilme, on ajaloosuunda määravate ühiskondlike suhete muutumise aluseks siiski tootlike jõudude areng.⁵⁹ Köstnerile olid Plehhanovi vaated tuttavad. See aga ei tähenda, et Köstner oleks Marxi ja Engelsi ajalookäsitust selgitanud üksnes Plehhanovi või teiste Vene autorite tööde abil. Materialistliku ajalookäsituse tõlgendamisel oli Köstnerile oluliseks eeskujuks eespool nimetatud Antonio Labriola, kelle teose "Esseed materialistlikust ajalookäsitusest" prantsuskeelsele väljaandele Köstner ka viitas.⁶⁰ Labriola tähtsust Köstneri jaoks tõendab seegi, et Köstneril esineb artiklis kahel korral kujundlik väljendus, mille kohaselt ideed ei lange inimestele taevast.⁶¹ Sedasama sõnastust kohtab korduvalt ka Labriola nimetatud teoses.⁶² Seega oli Labriola ideedel selge mõju Köstneri tõlgendusele materialistlikust ajalookäsitusest.

⁵⁷ Paul Blackledge, *Reflections on the Marxist theory of history* (Manchester; New York: Manchester University Press, 2006), 62–64.

⁵⁸ Janson, Lehmann, "Hans Pöögelmann. Tema 25 aastase kirjandusliku tegevuse juubeli mälestuseks".

⁵⁹ Georgi Plehhanov, *Isiku osa küsimusest ajaloos* (Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946 [1898]), 41. Plehhanovi ajaloo filosoofia kohta vt ka Blackledge, *Reflections on the Marxist theory of history*, 64–65; William H. Shaw, "Plekhanov on the Role of the Individual in History", *Studies in Soviet Thought*, 35 (3) (1988), 247–265.

⁶⁰ Antonio Labriola, *Essais sur la conception materialiste de l'histoire* (Paris: V. Giard & E. Brière, 1902 [1897]).

⁶¹ Köstner, "Lehekülg Eesti seltskondliku", 13, 47.

⁶² Labriola, *Essais sur la conception materialiste*, 172, 175, 200, 270.

Pöögelmanni ja Kõstneri algatatud väitlus jätkus teisenenud kujul mõne aasta pärast, kui Pöögelmann arvustas VSDTP-sse kuulunud sotsiaaldemokraadi August Rei artiklit, mis käsitles 1905. aasta revolutsiooni järel esile tõusnud tagurlust Venemaal.⁶³ Selles mõttevahetuses tõlgendasid Pöögelmann ja Rei klassivõitluse väljendusi konkreetse sündmuse, 1905. aasta revolutsiooni ajaloolises kontekstis. Ka selles vaidluses kerkis esile materialistliku ajalookäsituse õige tõlgendamise küsimus. Rei suhtus kriitiliselt USA eesti sotsiaaldemokraatlikus ajalehes *Uus Ilm* avaldatud väitesse, et ühiskonna areng liigub mööda paratamatut evolutsioonilist teed. Rei arvates ei arvestanud selline fatalistlik marksismi tõlgendus piisavalt inimeste aktiivse osalusega ühiskondlikes protsessides.⁶⁴ Rei selgitas, et ühiskonna majanduslik areng määrab kindlaks üksnes ühiskondlike jõudude omavaheliste suhete muutused.

“Seltskonna majandus annab meile seltskonna ja ta klassilise ehituse anatomia, nende klasside võitluse aluspõhja peal aga kujub ajalugu oma kirju kangast. Konkreetlase ajaloo käigu seletust tuleb konkreetlisest klasside võitlusest, konkreetlisest seltskondlike jõudude vahetõrgete muutumisest otsida, mis, nagu näidatud, seltskonna majanduslikust edenemisest ära tingitud on.”⁶⁵

Rei eesmärk oli lugejat veenda, et kuigi ühiskonna arengu üldine suund on kindlaks määratud, ei ole klassivõitluse tulemusena aset leidvate ajalooliste sündmuste lõpptulemus ette teada. Sellele mõttekäigule tuginedes selgitas ta, miks 1905. aasta revolutsioonilistele sündmustele järgnes Venemaal tagurluse võidukäik. Pöögelmann, kellest sai 1911. aastal ajalehe *Uus Ilm* toimetaja, aga juhtis oma arvustuses lugeja tähelepanu Rei kriitika vastuolulisusele, sest ka Rei ise rõhutas, et ühiskondliku arengu üldine suund on ühiskondlike jõudude omavaheliste suhete muutumise seaduspärasuste tõttu paratamatu.⁶⁶ Seega jõudis Rei Pöögelmanni arvates lõpuks samale järeldusele, mida Rei ise oli varem kritiseerinud.

Pöögelmanni, Kõstneri ja Rei tekstid ei võimalda tuvastada nende kõiki ideoloogilisi eeskujusid. Võimalike ideelite mõjutajate esiletoomise kõrval on tähtis rõhutada ka nende tekstide panust marksistliku ideoloogia

⁶³ August Rei, “Vene reaktsioon”, *Ääsi tules II. Kirjatööde kogu* (Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1910), 3–40; Hans Pöögelmann, “Ääsi tules II” ääremärkused”, *Mõtted. Teine Raamat* (Tallinn: J. Lilienbach, 1911), 11–27. Artikli kordustrükk on ilmunud kogumikus *Hans Pöögelmann. Valitud teosed I: 1895–1917*, koost Ellen Plotnik (Tallinn: Eesti Raamat, 1974), 386–397.

⁶⁴ Rei, “Vene reaktsioon”, 7–10.

⁶⁵ *Ibid.*, 8.

⁶⁶ Pöögelmann, “Ääsi tules II” ääremärkused”, 18.

retseptiooni Eestis. Pöogelmanni, Köstneri ja Rei mõttevahetus oli teoreetiline vaidlus marksismi tõlgendamise üle. Seega ei arutlenud eesti sotsialistid vaadeldaval perioodil üksnes töölisliikumise tulevikusuundade või parteipoliitiliste otsuste üle. Mitmed neist tundsid ka marksismi filosoofilisi alustekste ja käsitlesid keerukamaid ideoloogilisi küsimusi, nagu seda tegid teised väljapaistvad sotsialistid üle kogu Euroopa. Hoolimata erimeelsustest marksistliku ajalookäsituse tõlgendamise küsimuses, tuleb rõhutada, et seni analüüsitud autorid jäid vaadeldaval perioodil marksistlikule klassivõitluse teooriale kindlaks. Samal ajal olid aga mõned Eesti vasakpoolsed mõtlejad seadnud kahtluse alla marksistliku õpetuse põhiteesid tervikuna.

Joonis 2. August Rei. Autor Johannes Äro. RA, ERA.4996.1386.23

Dogmaatilise marksismi kriitika

19. sajandi lõpus leidsid mitmed Euroopa sotsialistlikud autorid, et marksistliku ideoloogia sõnastatud eesmärged ei ole võimalik ega ka vajalik saavutada revolutsioonilisel teel. Tuntuim neist nn revisionistidest oli Saksa sotsiaaldemokraat Eduard Bernstein, kes tõstatas küsimuse Saksa sotsiaaldemokraatliku partei eesmärkidest 1896. aastal ilmuma hakanud artikli-seerias “Sotsialismi probleemid”.⁶⁷ Bernstein väitis, et sotsialistlikke eesmärged on võimalik saavutada demokraatlike ümberkorralduste teel. Ta ei seadnud kahtluse alla marksistlikku ideoloogiat tervikuna, vaid leidis, et uutes ühiskondlikes oludes tuleb marksistlikku õpetust ning sellest lähtuvat sotsiaaldemokraatliku partei senist taktikat ümber hinnata.⁶⁸ Bernsteini

⁶⁷ Eduard Bernstein, “Probleme des Sozialismus”, *Die Neue Zeit*, 15 (1) (1896–1897), H. 6, 164–171; H. 7, 204–213; H. 10, 303–311; H. 25, 772–782, H. 30, 100–107, H. 31, 138–143.

⁶⁸ Henry Tudor, “Introduction”, *Marxism and Social Democracy: The Revisionist Debate 1896–1898*, toim H. Tudor, J. M. Tudor (Cambridge: Cambridge University Press,

ideed viisid Saksa sotsiaaldemokraatide hulgas laiema aruteluni sotsiaaldemokraatia eesmärkide üle. Need arutelud ei jäänud märkamata ka Eesti alal. Eelkõige pakkusid Bernsteini ja teiste revisionistide tekstid Eesti liberaalsetele rahvuslastele võimaluse väita, et Lääne-Euroopa sotsiaaldemokraatlik liikumine on lõhenenud ja marksistliku ideoloogia põhijäreldused kahtluse alla seatud.⁶⁹ Samas puhkes vaidlus marksistliku õpetuse teaduslikkusest ka eesti vasakpoolsete hulgas.

Eestis oli Bernsteini revisionismist selgelt mõjutatud poliitiline partei 1905. aasta lõpus Tartus loodud ja ainult lühiajaliselt tegutsenud Radikaal-sotsialistlik Ühisus. Partei programm rõhutas, et sotsialismi saabumisele peavad eelnema demokraatlikud reformid, mistõttu sotsialistide tähtsaim ülesanne oli võitlus demokraatia eest.⁷⁰ Radikaalsotsialistliku Ühisuse eestvedajateks olid ajakirjanik August Hanko ja jurist Lui Olesk.⁷¹ Mõlemad vastandusid nii Jaan Tõnissoni rahvuslusele kui ka Vene sotsiaaldemokraatiale.⁷² Parteisse kuulunud Peeter Epler on meenutanud, et pooldas revisionismi ja luges Bernsteini teoseid.⁷³ Seega olid Bernsteini tööd juba 1905. aastal Eestis kättesaadavad.

Oluline roll Eesti vasakpoolsete mõttevoolude mitmekesistamisel oli noorel Gustav Suitsul, kes asus 1905. aastal õppima Helsingi Ülikooli. 1906. aastal ilmunud töös “Sihid ja vaated” oli Suits kriitiline nii Tõnissoni kõlbelse rahvusluse kui ka marksistliku ideoloogia suhtes ning pooldas individualismi ja revisionistliku sotsialismi sünteesi.⁷⁴ Suits tunnistas, et marksistlik õpetus võimaldab selgitada ühiskonna majanduslikku arengut, kuid leidis, et liigne klassivõitluse rõhutamine teeb marksismist ühekülgse õpetuse. Suitsu arvates oli marksismi, nagu teisigi teaduslikke teooriaid, võimalik ja vajalik arvustada.⁷⁵ Juunis 1907 heitis Suits nii Eesti enamlastele kui ka vähemlastele ette liigset ideoloogilist jäikust ning kultuurilist madaldumist:

1988), 14–16, 32–33.

⁶⁹ Vt ka Roasto, “Jaan Tõnissoni ja Hans Pöogelmanni vaidlus”, 123–125.

⁷⁰ *Radikalsotsialistlike Ühisuse programm* (Tartu, 1906), 5.

⁷¹ “Peeter Voldemar Epleri mälestused”, 91.

⁷² “Nikolai Kõstneri mälestused”, 56.

⁷³ “Peeter Voldemar Epleri mälestused”, 91.

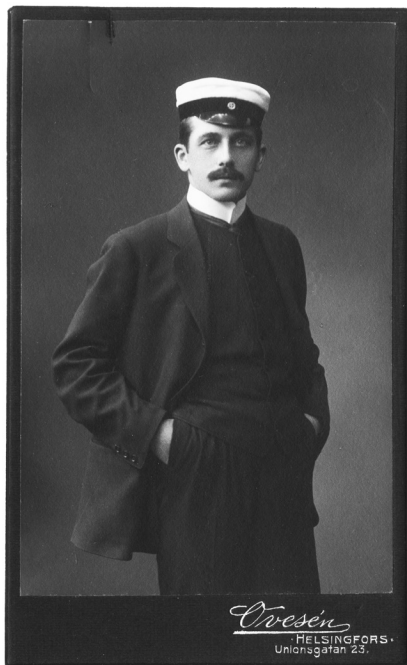
⁷⁴ Toivo Raun, “Eesti lülitumine modernsusesse: “Noor-Eesti” roll poliitilise ja sotsiaalse mõtte mitmekesistamisel”, *Tuna* 2 (2009), 39–50 (44–45). Vt ka Toivo U. Raun, “Estonian Social and Political Thought, 1905 – February 1917”, *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917 / The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, toim Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors (Köln; Wien: Böhlau, 1982), 59–72 (68–69).

⁷⁵ Gustav Suits, *Sihid ja vaated* (Helsingi: Yrjö Weilini kirjastus, 1906), 58–60.

“Nagu enamalt kõike väga hõlpsasti seletati jumalatahtega, nii nüüd kõikvääelise tulundusliku produktsiooniviisiga. Nagu ristiusklik kesk-aegsus kõik ilmlikud rõõmud patuseks põlgas, kõige ilu ja kunsti ühes vaba teadusliku mõtlemisega hukka mõistis, nii teevad seda ka tänapäev võitleva poliitikakiriku liikmed. Kuidas kapitalistlikust hädaorust pääseda töötatud tulevikuriiki, selleks on nüüdsel parteiusklikul olemas oma vaimulik kirjandus, oma katekismus ja ilmutusraamatud.”⁷⁶

Suits arvustas marksistide dogmaatilist lähenemist ühiskondlikule arengule ja oli revolutsiooniliste muutuste suhtes skeptiline. Ta rõhutas pideva järkjärgulise ühiskondliku arengu tähtsust ja tõstis seejuures esile isiku kesket osa arenguprotsessis. Seetõttu jõudis Suits järeldusele, et mitte tootmissuhete muutumine, vaid inimese kultuuriline areng teeb võimalikuks poliitilise ja sotsiaalse arengu.⁷⁷

Suitsu vaateid kritiseerisid teravalt eesti sotsiaaldemokraadid. August Rei leidis 1908. aastal Karl Marxi mälestuseks kirjutatud artiklis, et marksism püsib kindlana ja on kõik Eduard Bernstein eestvedamisel alanud Marxi õpetuse revideerimise katsed tagasi löönud.⁷⁸ Vastates Belfort Baxi esitatud materialismi kriitikale, kinnitas Rei, et marksism suudab selgitada, kuidas ideed ühiskonnas paratamatult tekivad. Rei sõnul ei salanud marksism maha ideede tähtsust ajalooliste protsesside kujunemises. Ka marksismi levik töölisklassi hulgas oli näide ideede paratamatust tekkimisest.

Joonis 3. Gustav Suits. RA, EAA.1767.1.1812.3

⁷⁶ Gustav Suits, “Kultuur ja poliitika” [1907], *Gustav Suits. Noor-Eesti nõlvakult: kahe revolutsiooni vahel* (Tartu: Noor-Eesti, 1931), 21–37 (24).

⁷⁷ Suits, “Kultuur ja poliitika”, 34–36.

⁷⁸ August Rei, “Karl Marxi mälestuseks”, *Ääsi tules I: Kirjatööde kogu* (Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1908), 47–95 (89).

“Marxismus ainult seletab ära, kust ideed tekkivad, ilma et tal arussegi tuleks nende tähtsust maha salata, või alandadagi. Kui ideed ajaloolikus edenemises mingit osa ei mängiks – mis jaoks oleksivad nad siis olemas? Marxistide oma tegevus töölisklassi seas pole muud, kui teatavate ideede laialelaotamine.”⁷⁹

Kõik marksismi arvustajad Eestis, kaasa arvatud Suits, aga olid Rei arvates Marxi õpetust valesti mõistnud ja selgitasid marksismi põhijäreldusi ülemäära lihtsustatult. Suitsu süüdistustele, et marksism on ühekülgne õpetus, vastas Rei, et kuna Suitsu tõlgendusega marksismist ei nõustu ükski marksist, siis on ka Suitsu kriitika tema enda loodud marksismi tõlgenduse suunas naeruväärne.⁸⁰

Kuigi Rei ei vastanud pikemalt Suitsu kriitikale, andis Rei artiklis põhjaliku ülevaate Marxi elust ja marksistliku õpetuse sünniloost ning nentis ülistavalt, et “Saksamaa idealistline mõttetarkus, Inglise klassikalik majanduseteadus, Prantsuse kodanline ajaloo-teadus ja suurte utopistide sotsialism sulasivad Marxi geniuse ääsil üheks ühtlaseks kiirgavaks kalliskiviks, Hegel sai majandusteadlaseks ja Ricardo sotsialistiks ja hegelianlaseks.”⁸¹ Need Eesti vasakpoolsed, kes olid Marxi õpetuse suhtes kriitilised, pidasid just selliseid ülistavaid määratlusi märgiks Rei dogmaatilisusest. 1909. aastal avaldatud arvustuses kirjutab tol ajal asumisel viibinud advokaat Lui Olesk, et marksistid lähtuvad liialt Marxi töödest ja ei arvesta piisavalt tegeliku eluga. Rei kirjutise kohta arvas Olesk, et Rei on marksismi dogmaatilistesse mõistetesesse niivõrd kinni jäänud, et pakub lugejale teadusliku ülevaate asemel usutunnistust. Oleski sõnul ei selgitanud Rei artiklis arusaadavalt ei Hegeli ega Marxi õpetust. Artikli puuduseks oli Oleski hinnangul seegi, et Rei ei olnud erapooletu, vaid esitles ennast kui “õigusklik Marxi õpilane”.⁸²

Suitsu ja Oleski marksismi kriitikale vastas kogumikus “Ääsi tules II” sotsiaaldemokraat Otto Sternbeck.⁸³ Artiklis pealkirjaga “Dogmast ja kriitikast, teooriast ja praktikast” vaidles Sternbeck vastu eelarvamustele, mille kohaselt marksism olevat vananenud dogmade kogu, mis ei ole kooskõlas reaalse eluga. Sternbeck väitis, et marksism kui teaduslik teooria ei ole vananenud, sest seda ei ole ümber lükatud. Marksistid ei ole dogmaatikud ega tunne vajadust uue evangeeliumi järele, vaid on marksistliku ideoloogia

⁷⁹ Rei, “Karl Marxi mälestuseks”, 89 joonealune märkus.

⁸⁰ *Ibid.*, 90–91.

⁸¹ *Ibid.*, 80.

⁸² Lui Olesk, “Kirjandusest”, *Päevaleht*, 26.02.1909.

⁸³ Otto Sternbecki tegevuse kohta 1905. aastal vt Kaido Jaanson, “Sõbrad. Vähemlane Otto Sternbeck ja enamlane Aleksander Kesküla 1905”, *Tuna* 2 (2007), 28–41.

omaks võtnud, sest on ühiskondliku arengu jälgimisel marksistlikku meetodit kasutades jõudnud samadele järeldustele nagu Marx ja Engels.⁸⁴ Suits seevastu kordas Sternbecki arvates dogmaatiliselt revisionistide ja kodanlike sotsialistide mõttekäike. Sternbecki järgi ei kahelnud ajalooline materialism selles, et inimese tegevust juhib inimese tahtmine, kuid see ei selgitanud Sternbecki sõnul inimese tegevuse sügavamat põhjust.⁸⁵ Inimese mõtlemise määravad ära objektiivsed paratamatud seaduspärasused, mis tulenevad ühiskonnas valitsevatest tootmissuhetest:

“Peab ühiskondlikule elule seadused leidma, mida võimalik on ära tunda, ja millel objektiivline tähendus oleks. Niisugused seadused leiame aga üles ainult materialistilisele alusele jäädes, ainult siis, kui meie inimeste mõtteid ja tegevust kui välistest, ainelistest tingimistest olenevaid vaatleme, kui ütleme, et inimeste olemine nende mõtlemise ära määrab, mitte aga ümberpöörduvalt.”⁸⁶

Sternbecki arvates ei tabanud sihtmärki Suitsu etteheide, et marksism ei suuda selgitada inimeste loomingut kunsti ja kirjanduse vallas, sest Sternbecki sõnul ei otsi ajalooline materialism kunstilise loomingu otseseid põhjuseid, vaid toob esile ideede arenemise majanduslikud algpõhjused.⁸⁷ Oleskile vastas Sternbeck, et marksistlik teooria kasvab orgaaniliselt välja elu tegelikkusest. Reaalne tulevikuideaal oli see, mis Sternbecki järgi juhtis kõiki marksistide sammusid.⁸⁸

Rei ja Sternbecki marksistlikud veendumused leidsid peagi vastukaja eesti ajakirjanduses. Eesti sotsiaaldemokraatide vaateid ja marksistide tulevikuideaali kritiseeris 1911. aastal ajalehe Tallinna Teataja veergudel terava sulega Eduard Laaman, kes sel ajal õppis Peterburi Ülikoolis. Laamani sõnul tekkis inimesel ka kapitalistlikul ajajärgul vajadus lunastuse järele. See uue aja usutunnistus, mis seda lunastust inimesele pakkus, oli Laamani arvates marksism. Seejuures panid õigeusklikud marksistid Laamani kinnitusel kõik lootused lõppsihile, mis pidi hüvitama kõik sellele eelnevad kannatused.⁸⁹ Enne selle lõppsihi saabumist loodud kultuurilised saavutused aga mõisteti Laamani järgi marksistide poolt kodanliku

⁸⁴ Otto Sternbeck, “Dogmast ja kriitikast, teooriast ja praktikast”, *Ääsi tules II. Kirjatööde kogu* (Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1910), 78–123 (91).

⁸⁵ *Ibid.*, 98–100.

⁸⁶ *Ibid.*, 102.

⁸⁷ *Ibid.*, 105.

⁸⁸ *Ibid.*, 115–116.

⁸⁹ Eduard Laaman, “Ainuke teadusline ilmavaade” (3), *Tallinna Teataja*, 09.12.1911.

loominguna hukka.⁹⁰ See püüdlemine revolutsioonilise lõppsihi poole tegi marksismist Laamani arvates vastuolulise õpetuse:

“Siin oleme marksismuse sügavama vastolu juures, millest ta ise teadagi ei taha ja mis siiski tema praeguses kriisis, võib olla, peaosa mängib. See on vastolu praktika ja teoria, ideali ja elutõe, sihikindla revolutsioonilise ilmavaate (ideologia) ja külma ning kahtleva objektivilise teaduse vahel.”⁹¹

Laaman seadis kahtluse alla väite, et marksism tugineb objektiivsele teaduslikule meetodile, ja osutas, et uuem teadus on jätnud lootuse leida ajaloo paratamatut lõppsihti.⁹² Samuti selgitas Laaman, et ka sotsialistlik liikumine on tema kaasajaks algsetest marksistlikest seisukohtadest taganenud.⁹³

Nii Suits kui ka Laaman võrdlesid marksismi religioosse õpetusega, sest marksism kuulutas tulevikuriiki ja esitas dogmaatilisi väiteid, mis ei olnud lõpuni tõestatavad. Kui Suitsu häiris noore luuletaja ja keeleteadlasena eelkõige see, kuidas marksism püüdis ühiskonna kultuurilisi saavutusi ja kunstiloomingut taandada materialistlikele algpõhjustele, siis Laaman naeruvääristas väidet, et marksism on teaduslik õpetus. Seejuures esindasid nii Suits kui ka Laaman neid eesti vasakpoolseid mõtlejaid, kes vaatlesid oma kaasaeget ühiskonda kriitiliselt, kuid keeldusid omaks võtmast marksistlikku ideoloogiat järeldusi, sest need tundusid neile liialt ühekülgsed. Sellest tulenes ka mõlema vastandumine VSDTP-sse kuulunud tõsiusklikele marksistidele.

Eesti sotsiaaldemokraadid mõistsid Suitsu mõtteid hukka ka hiljem. 1913. aasta aprillis pidas Suits Tartus kaks kõnet, milles kritiseeris Jaan Tõnissoni tegevust ja vaateid.⁹⁴ Lisaks mitmetele küllalt isiklikele etteheidetele süüdistas Suits Tõnissoni selles, et viimane ei ole kunagi mõistnud klassiühiskonna kujunemisega kaasnevaid ühiskondlikke arenguid ega kaitsnud tööliste huve. Narvas ilmunud töölislehes Kiir ilmus kõne järel artikkel, kus Suitsu nimetati “tööliste hingedega ratsutajaks”. Kiir leidis, et viimasel ajal olid mitmed Eesti rahvuslased hakanud tööliste eestkostjateks. Töölislehe sõnul oli nende kodanlike ringkondi esindavate rahvuslaste eesmärk tööliste poolehoidu võitmisega edendada oma ärihuve. Kiir hoiatas töölisi, et kodanluse lubadused tööliste kasusid kaitsta jäävad

⁹⁰ Laaman, “Ainuke teadusline ilmavaade” (3).

⁹¹ Eduard Laaman, “Ainuke teadusline ilmavaade” (4), *Tallinna Teataja*, 10.12.1911.

⁹² *Ibid.*

⁹³ Eduard Laaman, “Ainuke teadusline ilmavaade” (5), *Tallinna Teataja*, 13.12.1911.

⁹⁴ Toomas Haug, “Gustav Suitsu kõne Jaan Tõnissonist aastal 1913”, *Keel ja Kirjandus* 6 (1995), 361–372.

sõnadeks, millele ei järgne tegusid.⁹⁵ Kiire järgmises numbris väideti, et Suitsul puudusid üldse selged poliitilised vaated. Ajalehe arvates kaitses Suits oma kõnes nii liberaalseid, sotsiaalliberaalseid kui ka tööliste vaateid. Seeläbi näitas Noor-Eesti juht Suits end ajalehe sõnul ühiskondlikult asjatundmatu ja poliitiliselt naiivse.⁹⁶

Kiire süüdistustele vastates rõhutas Suits, et mõistis juba aastate eest, et kapitalistliku süsteemi areng viib ühiskondliku kihistumiseni, millega kaasnevad klassivastuolud. Suits lisas, et oli juba teose “Sihid ja vaated” kirjutamise ajal lähenenud Marxi õpetusele, kuid “jäänud iseseisvust armastavana väiksena mehena väljapoole erakondade praktikat”.⁹⁷ Bernsteini tüginedes väitis Suits, et vastandid ei ole mitte liberalism ja sotsialism, vaid kapitalism ja sotsialism. Suits leidis, et radikaalsel kodanlikul demokraatial ja sotsiaaldemokraatial on peaaegu samad nõudmised. Kuna Noor-Eesti liikumine kogunähtusena kehas tas radikaalset liberalismi, siis ei oleks proletariaat tohtinud Suitsu arvates pidada nooresti haritlasi oma vaenlasteks.⁹⁸

Suitsu vaidlus eesti sotsiaaldemokraatidega tõstab esile Suitsu kui ühiskondliku mõtleja omanäolisust. Nagu paljudele teistele 20. sajandi alguse noortele haritlastele, oli Suitsule iseloomulik nn sotsialistlik individualism, mis üritas sünteesida Marxi ja Nietzsche õpetust.⁹⁹ Suits oli selgelt mõjutatud marksistlikust klassivõitluse teooriast, kuid ei kujunenud kunagi tõsiusklikuks marksistiks. Selle võimaluse välistas Suitsu veendumus, et inimese isiksusest lähtuva loomingu selgitamiseks klassivõitluse teooriast ei piisa. Selles kontekstis võib nõustuda väitega, et Suits ei olnud marksismi teoreetik, ta ei teinud parteid ega toetanud doktriini.¹⁰⁰ Samas olid noore Suitsu poliitilised tekstid selgelt ideoloogilised. Ta püüdis kujundada kogu oma põlvkonna haritlastele ideoloogilise malli.¹⁰¹ See ideoloogiline mall oli aga mitmes mõttes uudne. Ilmar Talve on esile toonud, et Suits vastandus jõuliselt Tõnissoni aatelisele rahvuslusele, mille nurgakivideks olid Immanuel Kant ja saksa idealistlik filosoofia, ning seadis sellele saksa orientatsioonile vastu antiidealistliku loodusteaduslikule maailmakäsitusele

⁹⁵ “Tööliste hingedega ratsutajad”, *Kiir*, 11.05.1913.

⁹⁶ “Ühiskondline tegevus ja Noor-Eesti”, *Kiir*, 14.05.1913.

⁹⁷ Gustav Suits, “Kiri Kiirele” [1914], *Gustav Suits. Noor-Eesti nõlvakult: kahe revolutsiooni vahel* (Tartu: Noor-Eesti, 1931), 158–172 (160).

⁹⁸ *Ibid.*, 170–171.

⁹⁹ Haug, “Gustav Suitsu kõne”, 362.

¹⁰⁰ Peeter Olesk, “Gustav Suits ja tema mõistmine”, *Gustav Suits. Vabaduse väraval* (Tartu: Ilmamaa, 2002), 421–433 (432).

¹⁰¹ Peeter Olesk, “Gustav Suitsu poliitiline sõnavara 1901–1909”, *Peeter Olesk. Filoloogia tööeline tähendus* (Tartu: Ilmamaa, 2008), 18–19 (18).

tugineva inglise orientatsiooni, mida iseloomustasid evolutsionism ja positivism.¹⁰² Seevastu Suitsu tähtsust Eesti sotsialistliku mõtte arengus on vähem rõhutatud. Dogmaatilisele marksismile isepäiselt vastandudes ja Bernsteini revisionistlikku suunda pooldades rikastas Suits oluliselt eesti sotsialistide arutelusid ja püstitas korduvalt marksistliku ideoloogia paikapidavuse kohta küsimusi, mis ei saanud jääda vastusetu. Suits liitus 1917. aastal Sotsialistide-Revolutsionääride parteiga, mille individualistlik vasakpoolne ideoloogia näis Suitsule kõige sobivam.¹⁰³

Rei ja Sternbeck marksistliku ideoloogia paikapidavuses ei kahelnud. Nad olid mõlemad marksismi alustekste põhjalikult tudeerinud ja oskaksid Suitsu ja Oleski kriitikal vastata, esitades hulgaliselt marksistlikke argumente teadusliku materialismi ainuõigsusest. Rei oli marksistliku õpetuse tunnustatud autoriteet Eesti sotsiaaldemokraatide hulgas.¹⁰⁴ Sternbeck aga tõlkis eesti keelde Marxi peateose “Kapital”. Vene sotsiaaldemokraatia lõhenemisel toetasid mõlemad vähemlaste vaateid. Rei sõnul oli Sternbeck vaadeldaval perioodil üks tema lähemaid mõttekaaslasi – mõlemad jõudsid Esimese maailmasõja ajal enamlike vaadete kategoorilise eituseni.¹⁰⁵ Narvas ilmunud ajalehe Kiir toimetus koosnes seevastu peamiselt enamlastest. Seega leidsid Suitsu vaated kriitikat nii vähemlaste kui ka enamlaste poolt.

Laamanist kujunes viljakas autor, kes oli ka poliitiliselt aktiivne. Esimese maailmasõja perioodil avaldas Laaman mitu asjatundlikku tööd rahvuse ja maaküsimuse teemal.¹⁰⁶ Nii Olesk kui ka Laaman olid hiljem Eesti Tööerakonna liikmed. 1917. aastal asutatud Eesti Radikaalsotsialistlik partei, mis peagi nimetati ümber Eesti Tööerakonnaks, tõi esile kapitalistliku ühiskonnakorra puudused ja nõudis sotsiaalse pöörde läbiviimist evolutsioonilisel teel.¹⁰⁷ Eesti Tööerakonnast kujunes Eesti vabariigi algusaastatel mõõdukat revisionistlikku sotsialismi pooldav mõjukas poliitiline partei, mis hiljem vähehaaval sotsialistlikest ideedest eemaldus.

¹⁰² Ilmar Talve, “Gustav Suits ja ta kaasaeg enne “Noor-Eestit””, *Ilmar Talve. Vanem ja noorem Eesti* (Tartu: Ilmamaa, 2008), 74–82 (80).

¹⁰³ Jans, *Mälestusi ja vaatlusi*, 211.

¹⁰⁴ Ast-Rumor, *Aegade sadestus I–III*, 264, 282–283.

¹⁰⁵ Rei, *Mälestusi tormiselt teelt*, 194.

¹⁰⁶ Eduard Laaman, “Rahvuspoliitika rahvameelses eeskavas”, *Vaba Sõna* 3/4 (1915), 65–68; Eduard Laaman, *Maaküsimus ja maauuenduskavatsused* (Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Selts, 1917); Eduard Laaman, *Maauuendus Eestis* (Tallinn: Päevaleht, 1918).

¹⁰⁷ *Eesti radikaal-sotsialistide (tööerakonna) põhjused ja eeskava* (Tallinn: Päevaleht, 1917), 13–15.

Kokkuvõte

Kuigi sotsialistlikud ideed olid Eesti alal levinud juba varem, puhkesid perioodil 1905–16 eesti sotsialistlike autorite seas põhimõttelised vaidlused marksismi tõlgendamise küsimuses. Eesti sotsialistliku liikumise juhid, kes olid marksistliku ideoloogia aluseid tundma õppinud eelkõige saksa-keelse ja venekeelse kirjanduse põhjal, avaldasid mitmeid artikleid, mis analüüsisid marksistliku ideoloogia üksikküsimusi. Seetõttu võib kõneleda hoogustunud marksismi retseptsioonist vaadeldaval perioodil ilmunud eestikeelsetes sotsialistlikku ideoloogiat kandnud tekstides. Nendes tekstides ilmnesid Eesti vasakpoolse poliitilise mõtte eri suundade vahel süvenevad vastuolud. Samuti kajastusid neis tekstides mõnevõrra varem Euroopa sotsialistide seas alguse saanud debatiid.

Revolutsiooniliseks 1905. aastaks oli Eestis avaldatud veel üsna vähe sotsialistlikku kirjandust. Järgmisel kümnendil aga ilmus eesti keeles mitmete tuntud sotsialistlike autorite töid. Eelkõige avaldati Saksa sotsiaaldemokraatide teoseid. Eesti keelde tõlgiti ka Karl Marxi “Kapitali” esimene köide. Marksistlikku õpetust tutvustavates tekstides esitleti marksismi eesti lugejale kui ühiskonnateadust, mis on avastanud ühiskondliku arengu seaduspärasuse. Varem isegi sotsialistide hulgas levinud arusaam, et marksistlik ideoloogia esindab kõigi rõhutatud ühiskonnakihtide huve, võeti kriitilise vaatluse alla ning asendus üha enam mõtteviisiga, et marksism on õpetus, mis annab materialistliku selgituse ühiskondlikule arengule ja tõstab klassivõitluse esiplaanile töölisklassi.

Üheks tähtsaks tüliküsimuseks eesti sotsialistide seas kujunes marksistliku ajaloo filosoofia tõlgendamine. Ajalehes Uudised avaldatud üleskutsed ja Hans Pöögelmanni marksistlikku ideoloogiat tutvustavad tööd tõid kaasa Nikolai Köstneri materialistlikust ajalookäsitusest lähtuva kriitika. Hans Pöögelmann omakorda arvustas August Rei vastuolulist selgitust 1905. aasta revolutsiooni taandumise kohta. Lisaks isiklikele erimeelsustele peegeldusid nendes vaidlustes Euroopa marksistlike autorite mõttevahetused selle üle, kui võrd suunavad ajaloo kulgu tootlike jõudude arengu kõrval inimeste psühholoogilised hoiakud ja poliitilised ideed.

Teiseks oluliseks suundumuseks vaadeldaval perioodil oli dogmaatilise marksismi kriitika esiletõus. 19. sajandi viimasel kümnendil olid Eduard Bernsteini ideedest mõjutatud sotsiaaldemokraatlikud autorid seadnud marksistliku teooria paikapidavuse kahtluse alla. Just vaadeldaval perioodil hakkasid Eesti alal levima revolutsioonilisele marksismile vastanduvad revisionistlikud ideed, mis lähtusid ühiskondliku arengu analüüsimisel küll marksistlikust õpetusest, kuid seadsid sotsialistliku

liikumise eesmärgiks ühiskonna demokratiseerumise evolutsioonilisel teel. Nende ideede pooldajate jaoks muutus marksism üheks paljudest õpetustest, millele olid iseloomulikud teatud tugevused, aga ka selged nõrkused, mida võis ja tuligi arvustada. Kui eesti sotsiaaldemokraadid August Rei ja Otto Sternbeck rõhutasid endiselt marksistliku õpetuse teaduslikkust, siis revisionistlikku sotsialismi toetanud Gustav Suits, Lui Olesk ja Eduard Laaman väitsid, et nii mõnegi marksistliku õpetuse põhiteesi on ajalugu juba kummutanud.

Eesti sotsialistide omavahelised vaidlused aastatel 1905–16 annavad tunnistust Eesti vasakpoolse poliitilise mõtte mitmekesisusest ja omanäolisusest. 20. sajandi alguses marksismist mõjutatud poliitiliste ideede leviku ja Eesti alal toimunud ideoloogiliste vaidluste edasine uurimine on tähtis, sest selle käigus võime avastada uusi tahke nende isikute maailmavaatest, kes Eesti ajalugu hiljem tugevalt mõjutasid, olgu siis Asutavas Kogus noorele Eesti Vabariigile alust pannes või selle uue riigi vastu võideldes.

MÄRKSONAD: marksism; materialistlik ajalookäsitlus; revisionistlik sotsialism; ideoloogilised vaidlused; Eesti poliitilise mõtte ajalugu

MARGO ROASTO on Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi doktorant.*

* Kirjavahetus: Ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Jakobi 2, 51003, Tartu, Estonia. E-post: margo.roasto@ut.ee

ABSTRACT: *The reception of Marxism and criticism of dogmatic Marxism in the Estonian area, 1905–16*

In Estonian historiography, the revolutionary year of 1905 has been described as a starting point for subsequent political changes in 1917 and 1918. Hence many authors have highlighted the importance of political development that led to the foundation of the first Estonian political parties in 1905. However, the ideological differentiation of Estonian political thought between the revolutionary years of 1905 and 1917 has been studied less. The aim of this article is to analyse the political debates on Marxist theory that took place in the Estonian area of the Baltic provinces from 1905 to 1916.

The leaders of the Estonian socialist movement first became acquainted with Marxist theory through German and Russian socialist literature. Since 1905, various texts by socialist authors were also available to a wider audience in Estonian. First and foremost, the works of German social democrats were published in Estonian. During 1910–14, the first volume of Karl Marx's *Capital* was translated into Estonian. While it had often previously been argued that socialism benefits all oppressed people, Marxist ideology was now presented as a scientific theory that explained economic development and protected the interests of industrial workers in a class society.

The article claims that during the period from 1905 to 1916, recognised experts on Marxist ideology emerged among Estonian socialists. In addition to Marxist tactics, Estonian socialist authors discussed theoretical issues such as the material conception of history. In these discussions, the personal conflicts between Estonian socialists as well as their ideological disagreements became evident. More broadly, these discussions were shaped by earlier ideological debates among European socialists at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

The article also argues that during the period considered, several Estonian left-wing thinkers questioned the validity of Marxism. Influenced by Bernstein's revisionist ideas, these thinkers criticised Marxism as a one-sided and dogmatic ideology. They claimed that Marxism was just another theory with both strengths and weaknesses. However, Estonian social democrats who embraced Marxism as a scientific theory responded to such criticism and defended the materialist view of society.

The debates on Marxist theory considered here provide evidence of the ideological differentiation of Estonian left-wing political thought. From 1905 to 1916, numerous socialist texts in Estonian presented various

approaches for understanding Marxist ideology. Thus, one can witness an intensified reception of Marxism in the Estonian area during that period. More specifically, these ideological debates reveal new facets of the political views of Estonian socialists who later affected the course of Estonian history as communist revolutionaries or as members of the Estonian Constituent Assembly.

KEYWORDS: Marxism; materialist conception of history; revisionist socialism; ideological debates; history of Estonian political thought

MARGO ROASTO is a Ph.D. student in history at the University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, 51003, Tartu, Estonia. E-mail: margo.roasto@ut.ee